

Alina Brodzka

"Салтыков – Щедрин", Биография I,
С. А. Макашин, Москва 1949,
Государственное издательство
художественной литературы, s.
510, 2 nlb. : [recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 42/1, 334-338

1951

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tych kilka podanych przykładów wskazuje na zawarte w książce Morozowa osiągnięcia rosyjskiej i radzieckiej szekspirologii, w której zaszczytne miejsca zajmują: Karamzin, Puszkina, Bielinski, Turgieniew, Dobroliubow, Czernyszewski i Maksym Gorki. Dzięki nim i dzięki wysiłkom pokoleń zasłużonych aktorów i reżyserów, Szekspir znalazł w Związku Radzieckim swoją drugą ojczyznę. Dzieła jego wydano za władzy radzieckiej w 1,5 mil. egzemplarzy i przetłumaczono na 27 języków. Sztuki Szekspira wystawia się w Związku Radzieckim częściej niż we wszystkich krajach świata razem wziętych. Ważniejsze jednak jeszcze niż imponujące cyfry jest odkrycie przez naukę i teatr radziecki istotnego sensu dzieł autora *Hamleta*, który — wbrew krytyce burżuazyjnej — był nie tylko obserwatorem życia, ale bojownikiem walczącym o jego zmianę i poprawę.

Przekład dzieła jest gładki, a udostępnienie cennej książki Morozowa polskim czytelnikom stanowi niewątpliwą zasługę wydawców.

Grzegorz Sinko

C. Макашин, САЛТЫКОВ - ЩЕДРИН. Биография I, Москва 1949. Государственное издательство художественной литературы, s. 510, 2 nlb.

W założeniach biografistyki burżuazyjnej leżała biologiczna i psychologiczna determinacja życia i twórczości pisarza. Koncepcje te, przybrane w naukową szatę, tworzyły z pisarza autonomiczny byt duchowy. Godność artysty polegała na wyzwaniu się spod więzów rzeczywistości historycznej w walce o własną, niepowtarzalną drogę rozwoju duchowego.

Taka postawa badawcza warunkowała dobór faktów biograficznych. Biografowie burżuazyjni poruszali się w ciasnym kręgu przeżyć wewnętrznych, autobiograficznych wyznań pisarza. Ahistoryczna, społeczna osobowość artysty stanowiła, ich zdaniem, główne źródło twórczości.

Historiografia burżuazyjna obezwładniała twórcę bojownika społecznego, skrętnie taila fakty historyczne kompromitujące uznane wielkości. Dynamikę rozwoju twórczości zamykała w kręgu wewnętrznych przeżyć duchowych, z świadomego artysty, ideologa określonej klasy, tworzyła wyrobnika warsztatu pisarskiego.

Literaturoznawstwo burżuazyjne nie dawało rezultatów poznawczych, wiedzę o twórcy i dziele sprowadzało do rozważań psychologicznych i śledzenia tajemnic kunsztu. Była to rezygnacja z wiedzy o literaturze.

Literaturoznawstwo marksistowskie odrzuca psychologiczną koncepcję osobowości twórcy, walczy z biografizmem, wydobywa natomiast elementy biografii społecznej, kształtujące dynamikę przemian ideowych pisarza.

Pisarz jest istotą społeczną, a nie autonomicznym bytem duchowym. Specyficzność twórczości artystycznej nie polega na oderwaniu od walk społecznych, na samotnej drodze do osiągnięcia pełni duchowej. Pisarz jest ideologiem określonej klasy, gdyż twórczość jest przede wszystkim ideologią. Aby wyjaśnić problem świadomości społecznej i artystycznej pisarza, trzeba odwołać się do czynników determinujących i wyjaśniających kształtowanie się form ideologii twórcy.

Przy takich założeniach materiał biograficzny wyjaśnia kształtowanie świadomości społecznej i artystycznej pisarza, ukazuje zarazem całą indywi-

dualność rozwoju osobowości twórcy. To indywidualne zróżnicowanie przebiega w nieprzerwanym procesie stosunków między nim a społeczeństwem. Zadanie biografii marksistowskiej polega na wykryciu tych elementów biograficznych, które ukazują ewolucję i momenty przełomu w świadomości pisarza.

Z takiej koncepcji biografii wynikają konsekwencje dla badań nad twórczością literacką.

Historiografia burżuazyjna uważała stosunek między twórcą a dziełem za niezależny proces obiektywizacji wieczystych wartości duchowych. W rzeczywistości twórczość literacka jest procesem ideologicznym, realizowanym na drodze stosunków między pisarzem a społeczeństwem, w miarę kształtowania postawy ideowej pisarza.

Zgodnie ze słowami Lenina, dzieło literackie spełnia trojaką funkcję. Jest odbiciem rzeczywistości społecznej, wyrazem dążeń ideologicznych określonej klasy, narzędziem walki klasowej.

Problematyka biograficzna w literaturoznawstwie marksistowskim nie może więc, z natury rzeczy, opierać się na bezkrytycznie odczytywanych materiałach autobiograficznych, sięga natomiast do obiektywnych faktów i dokumentów historycznych, wzbogających wiedzę o pisarzu i epoce. Obiektywny materiał historyczny pozwala na określenie postawy ideowej twórcy, umożliwia krytyczną ocenę jego sądów o sobie.

Praca S. Makaszyna, *Sałykow-Szczedrin*, służyć może jako przykład rezultatów poznawczych, jakie daje stosowanie marksistowskich założeń metodologicznych.

„W centrum zainteresowań autora niniejszej pracy znajduje się społeczna i twórcza biografia satyryka (Sałykowa — przyp. A. B.). Autor stara się ukazać ją w organicznym związku z konkretnym życiem pisarza, z jego bytem, najbliższym otoczeniem ideowo-literackim, z całą jego działalnością i walką społeczno-polityczną, na szerokim, historycznym tle epoki”. Tak określa swe zadanie Makaszyn.

Dokumentarny materiał historyczny pracy jest niezwykle obfity. Autor sięgnął do rodzinnego archiwum Sałykówów, po raz pierwszy wykorzystał materiały zawarte w archiwach uczelni młodego Sałykowa: Szlacheckiego Instytutu w Moskwie i Liceum w Carskim Siole, dotarł do dokumentów III Oddziału Śledczego policji carskiej.

Bogaty zasób dokumentów historycznych umożliwił krytyczną interpretację nie wykorzystanych dotąd materiałów autobiograficznych, zawartych w twórczości literackiej i pamiętnikarskich wspomnieniach Sałykowa. Materiał autobiograficzny wykorzystał Makaszyn przede wszystkim dla określenia pozycji ideowej, z jakiej Sałykow ocenia swą szlachecką przeszłość.

W polemice z poprzednikami, autorami prac biograficznych o Szczedrinie, wykazał Makaszyn zafałszowania, jakich dopuszczała się historiografia burżuazyjna, by obezwładnić groźnego krytyka ustroju pańszczyzny i carskiego terroru.

Niewielkie rezultaty poznawcze przyniosły i inne próby prac biograficznych, co wynikało z błędnej, narodnickiej postawy ideologicznej autorów.

Problematyka pracy Makaszyna podporządkowana jest centralnej tezie, ukazaniu ewolucji ideologicznej pisarza: od członka przeciętnej rodziny szlacheckiej Sałykówów — do rewolucyjnego demokracji, piszącego pod pseudonimem Szczedrina.

Wydany dotąd pierwszy tom biografii obejmuje okres młodości Sałtykowa, lata 1826—1855. Najbardziej twórczy artystycznie okres życia pisarza przypada na lata 1860—1880. Pierwszy tom pracy zawiera dzieje narastania świadomości społecznej i artystycznej. Konsekwencją tych przemian był zasadniczy przełom w postawie ideowej.

Badania nad kształtowaniem świadomości Sałtykowa rozpoczyna Makaszyn od gruntownej analizy społeczno-ideowej środowiska rodzinnego.

Jaką rolę w rozwoju ideowym pisarza spełniły warunki życia i otoczenie lat młodzieńczych, świadczy jego wypowiedź, słusznie zacytowana przez autora biografii na wstępie rozdziału: „wyrosłem na łonie pańszczyźnianego prawa, wykarmiony mlekiem pańszczyźnianej karmicielki, wychowany przez pańszczyźniane piastunki. Czytać nauczył mnie pańszczyźniany nauczyciel. Wszystkie okropności tej pańszczyźnianej niewoli widziałem w całej nagości”.

Aby stać się rewolucyjnym pisarzem demokratycznym, groźnym satyrykiem, oskarżycielem ustroju Rosji carskiej, musiał Sałtykow-Szczedrin zerwać wszelkie więzy materialne i ideowe, łączące go z klasą, z której wyszedł. Musiał przezwyciężyć wpływ wychowania domowego, zbliżonego zresztą — jak to wykazał Makaszyn — do tresury.

W gruntownej charakterystyce obszarniczej rodziny Sałtyków uwzględnił autor rozprawy wszelkie elementy składające się na pełny obraz tego „gniazda szlacheckiego”. Za pomocą dokumentów z archiwum Sałtyków demaskuje rycerską legendę rodzinną, wyprowadzając ród od bojarów ruskich z XIII wieku. Niebezpiecznie zajmuje się tym ubocznym, zdawałoby się, zagadnieniem. Zburzenie legendy o znaczeniu i bogactwie rodu posiada ważną wymowę w klasowej charakterystyce tej rodziny. Ojciec pisarza, zubożały szlachcic, odsunięty już od służby państwowej, szukał ratunku w małżeństwie z córką bogatego kupca. Mezalians ziemianina, pozującego na konesera, znawcę i miłośnika poezji, opłacał się w przymusowej sytuacji materialnej. Makaszyn ukazuje „historyczną rolę” tego rodzaju mezaliansu, ujawnia fakty, świadczące o ponurej atmosferze domu dorabiającego się na wyzysku chłopów pańszczyźnianego. Ukazuje „nowoczesne” metody gospodarki: współdziałały tu zgodnie — blask szlacheckiego nazwiska ojca i kapitały przedsiębiorczej matki.

W toku pracy ukazuje autor konsekwencje sytuacji ekonomicznej rodziny pisarza, odsłania metody wychowawcze, za pomocą których usiłowano wpoić w chłopca umiłowanie dla własności i pieniądza, pogardę dla chłopów pańszczyźnianego, poszanowanie dla rodziców i Cerkwi, nieodzowne elementy świadomości posiadacza.

Dynamika rozwoju młodego Sałtykowa nie ginie w masie nagromadzonych faktów biograficznych. Autor ukazuje narastanie buntu młodzieńca, wzmagającą się pogardę dla obszarniczo-kupieckiej moralności otoczenia. Makaszyn nie poprzestaje jednak na ujawnieniu dróg rozwoju ideowego pisarza. Biografia społeczna warunkuje biografię twórczą. Konsekwencje przeżyć dzieciństwa Sałtykowa ukazują się potem w twórczości Szczedrina. *Господа Головлевы* i *Пощехонская старина* są najostrzejszą bodaj w literaturze rosyjskiej rozprawą z rodzinami Sałtyków.

Przeprowadzona analiza uprawnia Makaszyna do wniosku końcowego: „...dzieciństwo Sałtykowa stało się pierwszym bodźcem do sprzeciwu wobec trybu życia swej klasy. W następstwie sprzeciw ten przerodził się w zerwanie

satyryka z jego środowiskiem społecznym". Pierwszy rozdział zamyka pierwszy etap kształtowania świadomości Sałtykowa.

„Lata nauki” w Instytucie Szlacheckim w Moskwie i Liceum w Carskim Siole wywiodły młodego człowieka z rodzinnego gniazda i poddały pod wpływ odmiennych i różnorodnych oddziaływań ideowych. Autor ukazuje żywotność tradycji ideowych i literackich szlacheckich rewolucjonistów w Instytucie, którego wychowankami byli: Gribojedow, Odojewski, Lermontow. Szczegółowe charakterystyki wykładowców, obfite informacje o współtowarzyszach Sałtykowa tworzą wyrazisty obraz atmosfery Instytutu. Makaszyn sygnalizuje docierające do obu uczelni echa poglądów Bielinskiego, załączki konspiracyjnej działalności Pietraszewskiego. „Lata nauki” wzmocniły i utwierdziły elementy protestu społecznego, wyznaczyły kierunek rozwoju ideowego i ukształtowały wczesne zainteresowania literackie przyszłego pisarza.

Przełom przyniosły lata spędzone w Petersburgu. Wyjście ze szkoły, praca zarobkowa — w pewnym stopniu uniezależniły Sałtykowa od rodziny. Zupełne zerwanie ze środowiskiem szlacheckim nastąpiło dzięki bliskim kontaktom z rewolucyjnym krytykiem Bielinskim i jednym z pierwszych propagatorów socjalizmu utopijnego w Rosji, Pietraszewskim. „Szkołą idei” nazywa Makaszyn okres petersburski, który ukształtował rewolucyjną świadomość Sałtykowa. Lata spędzone w Petersburgu przyniosły pierwsze doświadczenia społeczne, ukazały głębokie sprzeczności, szarpiące feudalno-burżuazyjne społeczeństwo rosyjskie. Drogę walki o rewolucyjne przemiany ukazali mu Bielinski i Pietraszewski.

„Postępowa myśl rosyjska w postaci Bielinskiego i Pietraszewskiego... skierowała jego (Sałtykowa — przyp. A. B.) życie i twórczość na drogi przeciwne tym, na które kierowało go pochodzenie rodzinne, szkoła i pierwsze doświadczenia samodzielnej działalności, na drogi służenia interesom narodu, a nie jego ciemnościom”.

Makaszyn gruntownie rozwija to stwierdzenie. W oparciu o materiały źródłowe określa program grupy Pietraszewskiego, której członkiem był Sałtykow. Podkreśla cenny, rewolucyjny krytycyzm społeczny socjalistów utopijnych, skupionych wokół Pietraszewskiego, ferment ideowy, jaki wnosili do poglądów postępowej inteligencji rosyjskiej. Ukazuje jednak granice postępowości programu, brak oparcia o siły rewolucyjnego chłopstwa, oderwanie od realnych zadań społecznych, wyrażające się w idealistycznym pojmowaniu roli filozofii.

Sałtykow zerwał z kręgiem Pietraszewskiego. Żaden jednak z dotychczasowych biografów nie próbował wyjaśnić przyczyn zerwania. Autor omawianej pracy po raz pierwszy ukazuje ten problem, niezwykle ważny w rozwoju pisarza. Dokumentów, które mogłyby oświetlić okoliczności tego zerwania, jest niezmiernie mało. Twórcza interpretacja Makaszyna stanowi przykład wnikliwej badawczej. Szuka on rozwiązania w zachowanych wypowiedziach literackich, stosując przy tym całą ostrożność, konieczną do wykorzystania tych źródeł. Wypowiedzi literackie Sałtykowa okazały się pomocne w rozszyfrowaniu zamaskowanych zeznań sądowych. W świetle interpretacji Makaszyna problem zerwania z kręgiem Pietraszewskiego staje się konsekwentnym krokiem naprzód w rozwoju ideowym pisarza, który dostrzegł niedojrzałość programu socjalistów utopijnych w warunkach rosyjskich lat 1840—

1850. Nie wystarczał mu romantyczny, idealistyczny stosunek pietraszewców do problemów życia społecznego. Poglądom tym dał wyraz w swych utworach młodzieńczych. Prześcignął on szlachetnego rewolucjonistę, jakim był Pietraszewski.

Decydującą rolę w kształtowaniu poglądów Sałtykowa odegrał Bielinski, który przerastał dojrzałością ideową pokolenie utopistów szlacheckich i był poprzednikiem rewolucyjnych bojowników lat sześćdziesiątych: Czernyszewskiego, Dobroliubowa, Pisarewa. Program estetyczny Bielinskiego wykreślał drogę rozwoju twórczości wielkich idealistów rosyjskich XIX wieku. W ówczesnych warunkach rosyjskich trzeba było literatury walczącej, ujawniającej rozkład ustroju. Czas utopii artystycznych już minął, czas bohatera pozytywnego jeszcze nie nadszedł. Bielinski rozumiał to i dlatego walczył o krytyczny realizm w literaturze. Pietraszewcy nie doceniali tzw. „naturalnej szkoły” Gogola. Sałtykow poszedł drogą wyznaczoną przez autora *Martwych dusz*; wskazał mu ją Bielinski.

Makaszyn ukazuje rolę Bielinskiego w kształtowaniu realizmu krytycznego Sałtykowa. Powieść *Занутое дело* była dowodem dojrzałości pisarza. Celność satyry najlepiej oceniły władze carskie. Dały temu dowód, skazując autora na zesłanie do Wiatki.

Biografowie burżuazyjni stworzyli wokół okresu zesłania legendę o „uspokojeniu się” Sałtykowa. Badacze marksistowscy uważali pobyt w Wiatce za okres załamania i regresu. Makaszyn sięgnął do różnorodnych materiałów źródłowych: korespondencji, wspomnień, aktów archiwalnych i wykrył istotną rolę tego okresu w rozwoju pisarza. Sałtykow nie pogodził się ani załamał, nauczył się natomiast dostrzegania istotnych źródeł konfliktów społecznych i ostatecznie utracił utopijne złudzenia, którym ulegali pietraszewcy. Po „Szkołe idei” Bielinskiego Wiatka była szkołą praktyki życiowej. Po zakończeniu kary wrócił do Petersburga rewolucyjny demokrat — Szczedrin.

Jasność centralnej tezy, umiejętny dobór faktów biograficznych, dokładna znajomość epoki — decydują o słusznej periodyzacji, dokonanej przez Makaszyna. Dzieje Sałtykowa są zarazem etapami kształtowania jego świadomości. Każdy rozdział zawiera określoną fazę ideowo-artystycznego rozwoju pisarza.

Wyczerpującą analizę warunków dzieciństwa, otoczenia rodzinnego, krytyczną ocenę atmosfery domu Sałtykówów traktuje autor jako materiał faktyczny, wyznaczający punkt wyjścia dla ewolucji pisarskiej. Wydobywa i podkreśla elementy najbardziej istotne w kształtowaniu świadomości Sałtykowa: rolę „Szkoły idei” Bielinskiego, kontakty z Pietraszewskim, wreszcie praktykę doświadczeń społecznych na zesłaniu w Wiatce.

Konsekwentna realizacja naukowych założeń pracy, w oparciu o bogaty materiał dokumentarny, przynosi konkretne rezultaty poznawcze. Autor biografii demaskuje reakcyjną legendę o załamaniu i oportunistycznym Sałtykowie w okresie zesłania, ukazuje we właściwym świetle program ideowy grupy Pietraszewskiego, dostarcza cennych materiałów do badań nad sytuacją rewolucyjną w Rosji lat 1847—1848.

Nie znamy jeszcze całości pracy Makaszyna, ale już pierwsza część stanowi dla polskiego historyka literatury przykład marksistowskiego rozwiązania problemów społecznych i twórczej biografii pisarza.

Alina Brodzka